

Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О. М. Лазаревського

Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т. Г. Шевченка

Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник
М. М. Коцюбинського

Чернігівська обласна організація Національної спілки
краєзнавців України

ШРАГІВСЬКІ ЧИТАННЯ

Випуск 4

**І. Л. Шраг і регіональні еліти Лівобережної України
у громадсько-політичному та соціокультурному житті
XIX – початку XX ст.**

**Чернігів
2018**

Давньоруські старожитності Чернігівщини у дослідженнях М. Ю. Бранденбурга

Систематичне вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини було започатковано Д. Я. Самоквасовим у 70-х рр. XIX ст. Саме на цей час припадає остаточне оформлення слов'янорусської археології як окремого напрямку досліджень. Значну роль у цьому відношенні відіграло Імператорське Російське археологічне товариство (1846–1924), одним із співробітників якого був Микола Юхимович Бранденбург (Рис. 1).

Микола Юхимович Бранденбург

М. Ю. Бранденбург – генерал-лейтенант, військовий історик, археолог – народився 8 серпня 1839 р. у Санкт-Петербурзі у дворянській родині. У 1870 р. після закінчення факультету сходознавства Санкт-Петербурзького університету за представлену дисертацію був удостоєний срібною медалі [4, с. I; 7, с. 365–366].

У травні 1872 р. М. Ю. Бранденбургу було доручено підготувати артилерійський відділ Політехнічної виставки у Москві. Натоді він вже був автором низки наукових праць з історії артилерії та військового мистецтва. У жовтні 1872 р. М. Ю. Бранденбурга було призначено завідувачем Артилерійського музею, яким він керував до кінця свого життя. М. Ю. Бранденбург перетворив музей у справжню наукову установу: були систематизовані колекції, складені їх описи, почали видаватися каталоги, засновано наукову бібліотеку і архів, відбувалося постійне поповнення музею новими експонатами. Зрештою, завдяки М. Ю. Бранденбургу Артилерійський музей у Санкт-Петербурзі посідав перше місце серед музеїв цього профілю у Європі [3].

Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. М. Ю. Бранденбург з власної ініціативи був направлений до Діючої армії і брав активну участь у бойових діях, про що свідчать його нагороди [6, с. 366].

Наприкінці 1870-х рр. М. Ю. Бранденбург розпочав власні археологічні дослідження. Протягом 1878–1884 рр. він вивчав кургани Петербурзької та Новгородської губерній. 179 розкопаних насипів X–XII ст. дали йому матеріал для книги «Кургани Северного Приладожья» (1895 р.). Результатом розкопок Старо-Ладозького городища протягом 1885–1886 рр. стала праця М. Ю. Бранденбурга «Старая Ладога» [4, с. II–III].

Маючи досвід археологічних досліджень, директор Артилерійського музею М. Ю. Бранденбург приступив до розкопок місць історичних баталій. Протягом 1888–1892 рр. він обстежив місця битв під Ведрошем, Мстиславлем, Раковорем, Калкою, на річках Піщалі та Каялі.

Свій план він реалізував і на території Чернігово-Сіверщини, де відбулися знакові битви в історії Київської Русі. Досліджуючи кургани Любеча, Седнева та Великого Листвена, М. Ю. Бранденбург докладно описував місцевість

і старанно фіксував усі артефакти, «сносил весь памятник во всем объеме, из боязни что-либо не подметить» [4, с. III]. Про це свідчать і його польові щоденники, які були видані вже після смерті археолога у 1908 р. [4] (Рис. 2).

У 1888 р. М. Ю. Бранденбург провів розкопки на околицях Любеча, на місці битви Ярополка зі Святополком (1016 р.), а також у Седневі, де відбулася битва Святослава з половцями (1068 р.), у садибах Лизогубів та А. М. Драчевського.

У Любечі в урочищі Мокрїївщина, де знаходилася «пустая усадьба гр[афа] Г. А. Милорадовича, и от нее по гребню кряжа тянется группа из 26 курганов, размещенных весьма неправильно. Из них три довольно больших» [4, с. 194], М. Ю. Бранденбург дослідив 3 насипи, причому звернув увагу, що «многие курганы уже разрыты». Чотири насипи були розкопані В. Б. Антоновичем ще у 1881 р. [1], але оскільки звіт про ці роботи натоді не було оприлюднено, М. Ю. Бранденбург не був про них поінформований.

Під насипами досліджених курганів М. Ю. Бранденбург зафіксував поховання різних типів – кенотаф, трупоспалення на стороні та трупопокладення. Серед поховального інвентаря було зафіксовано гвіздки та фрагменти кераміки, кістки тварин [4, с. 194].

У урочищі Високе Поле, «на северо-восток от нижнего Любеча (в расстоянии от него с 2 версты), по дороге в дер[евню] Долгуны», де знаходиться «огромное кладбище, которое тянется вдоль дороги», М. Ю. Бранденбург розкопав ще 2 кургани. Він ретельно описав цю місцевість і засвідчив, що «все это пространство, равно как и курганы, густо заросли мелким дубняком и орешником, так что число курганов в этой чаще определить очень трудно» і зробив висновок, що «их здесь более сотни» [4, с. 195]. У кургані, виявленому поблизу дороги у східній частині кладовища, М. Ю. Бранденбург зафіксував «в основании насыпи черноватый слой», а серед артефактів, що були знайдені в «грунте насыпи», кілька «горшечных черепков» [4, с. 195]. Такий ретельний опис дозволяє визначити поховання як кенотаф.

В іншому кургані, розміщеному поряд, на кострищі археолог зафіксував «маленький раздавленный горшок, украшенный орнаментом в виде волнистой дорожки, и в нем

немного сожженных костей, смешанных с черной землей». Неподаляк від нього стояли ще два: один з яких «был полуразвалившись, довольно большой и украшен орнаментом в виде волнистой дорожки; в нем заключались сожженные человеческие кости», другий теж орнаментований, але він виявився порожнім і був перевернутий. У східній частині кострища М. Ю. Бранденбург зафіксував скупчення перепалених людських і тваринних кісток. Ретельна розчистка цієї ділянки дозволила віднайти парну намистину, «бронзовую обойму с простым в ней кольцом» та бронзову «продолговатую обложку с двумя заклепками» [4, с. 196]. Це поховання можна визначити як кремацію на місці із захороненням в урні.

В урочищі Чобіток, що займало територію «севернее Любеча, на берегу Днепра в пространстве, ограниченном озерами Любечским, Болгачем, Домашнин и Избищем» [4, с. 196], дослідник зафіксував лише два кургани. Треба визнати, що саме цю територію М. Ю. Бранденбург ототожнював з місцем літописної битви Ярослава з Святополком 1016 р. Один із курганів, як зауважив археолог, був «кем-то разрыт» (він був також розкопаний В. Б. Антоновичем у 1881 р.).

Під час розкопок другого кургану, що являв собою кенотаф, було зафіксовано «в подошве небольшой тонкий слой» вугілля, фрагменти кераміки та зі східного боку залишки рову, який переривався «перешийком в 2 саж[ней] шириной» [4, с. 196], тобто перемичкою, по якій вносилася земля для формування сфери насипу.

Крім того, М. Ю. Бранденбург відкрив курганий могильник «близ усадьбы Пересажа» на землях поміщиці О. Случевської і нарахував тут не менше 100 насипів. Дослідник визнав, що «некоторые курганы уже повреждены, но большинство целы». У цій групі він розкопав 4 насипи. Найбільший курган виявився похованням за обрядом трупоспалення на місці. У верхній частині насипу був зафіксован «глин[яной] горшок средней величины, обыкновенной формы, украшенный слабо обозначенными горизонтальными дорожками, заключающий в себе сожжен[енные] человек[еские] кости», поряд ще один менший за розміром та перевернутий, маючи «на своем дне вытиснутое клеймо». На кострищі розчищено горшки і людськими кістками, «между которыми найдены маленькие

раковина *Syprea moneta*» та два уламки денець з клеймами [4, с. 197]. Насипи ще трьох являли собою поховання за обрядом трупоспалення на місці, причому всі з інвентарем (розвали та цілі горщики з клеймами, залізна сокира) [4, с. 197]. Дослідження цього курганного некрополя були продовжені С. С. Ширинським у 60-х рр. ХХ ст. [11; 14].

У Седнівському курганному некрополі М. Ю. Бранденбург провів розкопки у групі «со стороны Чернигова», нарахувавши на той час близько 20 насипів, здебільшого пошкоджених. Найбільший курган був досліджений поблизу млина А. М. Драчевського. Тут було зафіксовано значну кількість речей на кострищі, що дає підстави визначати це поховання як парне поховання з конем. Про це можуть свідчити «8 овальних бронзових фігурних бляшек с заклепками на внутренней стороне; две продолговатых бляшки, повидимому наконечники пояса; 10 наборных бляшек сердцевидной формы, с заклепками; две бронзових бубенчикообразных подвески;.. две бронзове пуховки с ушками; буса, два сплюснутих колечка; части призматического оселка.» [4, с. 198]. Другий курган, що знаходився неподалік, виявився меморативним похованням – кенотафом. Продовжив дослідження цієї групи курганів С. С. Ширинський у 1967 р. [12; 13].

Наступним об'єктом досліджень були насипи «в огороде местного священника, близ большой дороги группа з трех курганов», де два було знищено, а неушкоджений розкопано М.Ю. Бранденбургом. Він виявився кенотафом зі слідами імітації спалення та артефактами – «несколько мелких безформенных обломков железа и листовидной бронзы» [4, с. 199].

Дослідженнями була охоплена і група курганів на виїзді з Седнева у напрямку до Городні – «всех их до 25-ти», в якій було розкопано два кенотафи, а під третім насипом виявлено поховання за обрядом трупопокладення в ямі з інвентарем (залізний ніж «близ таза» з лівого боку та фрагменти кераміки в ногах) [4, с. 199].

Стислий звіт про розкопки на місцях давніх битв біля Любеча та Седнева М. Ю. Бранденбург надіслав до Імператорської археологічної комісії [8, арк. 84–88] у жовтні 1888 р., але оприлюднено їх було лише у 1908 р. [4, с. 194–199].

У польовому сезоні 1891 р. М. Ю. Бранденбург знову повернувся до виконання наміченої програми. Натоді в історичній літературі панувала думка про те, що битва Мстислава та Ярослава відбулася на околицях с. Великого Листвена Городнянського повіту Чернігівської губернії.

В урочищі Дуброве поблизу с. Великого Листвена він розкопав «отдельно стоящий курган» на землях П. Страховського «среди пашни, но насыпь не пашется», яке виявилось дружинним похованням з конем в ямі, про що свідчили уламки залізних вудил та «обручей», бронзова застібка і фрагменти кераміки, що датували курган X–XI ст. Крім того, М. Ю. Бранденбург визнав, що два кургани, «почти распаханных», на землі селянина Кулаги, були невідомо коли пограбовані. В одному з них йому вдалося зафіксувати з південного боку насипу «род лестницы из трех перегнивших дубов[ых] плах, лежащих уступами вниз» [4, С. 199]. Така ретельна фіксація дозволяє говорити про можливе поховання в зрубі. Подібна фіксація вже була проведена Д. Я. Самоквасовим під час досліджень Седнівського (1874 р., 1886 р.) та Гушинського (1878 р.) курганних некрополів [9, с. 203–205; 10].

Можна вважати, що розкопки М. Ю. Бранденбурга надовго затвердили думку науковців про місце Лиственської битви 1024 р. саме у цій місцевості. Лише після проведених у 1980 р. чернігівськими археологами В. П. Коваленком та О. В. Шекуном розкопок на території археологічних комплексів біля сіл Великий Листвен Городнянського району та Малий Листвен Ріпкінського району було остаточно визнано, що ця битва відбулася біля Малого Листвена [6, с. 72].

Завдяки активним археологічним розкопкам в Артилерійському музеї зосереджувалася рідкісна колекція зброї з південноруських земель. М. Ю. Бранденбург задумав видання ««Материалов для истории вооружения в России в период домонгольский», в которое ... хотелось бы включить и все неизданные ещё находки по этой части в других собраниях» [2, с. 128]. Для цього він збирав малюнки, креслення та фотографії артефактів для майбутнього каталогу. М. Ю. Бранденбург зацікавився захисним спорядженням – шоломами та щитами. Особисто йому не вдалося зафіксувати такі речі під час власних досліджень Любеча, Седнева та

Великого Листвена. Тому археолог звернувся до артефактів, які були знайдені під час розкопок чернігівських курганів Д. Я. Самоквасовим.

У 1898 р. М. Ю. Бранденбург звернувся до Д. Я. Самоквасова з проханням дозволити використати фотографії знахідок з Гульбища та Чорної могили, тому що «оба шлема из упомянутых курганов находятся... в самом плачевном состоянии; оба лежат в кусках в Историческом музее, и рисунки с них сделать уже нельзя» [2, с. 128]. Надалі з'ясувалося, що за зображеннями неможливо визначити «никаких подробностей (например, не имеется ли по краям шлемов следов дырочек от бывшей кольчужной сетки, нет ли следов бывшей личины и прочее?), почему придётся сделать рисунки новые» [2, с. 132]. Як вважає А. М. Кірпичников, саме під час огляду уламків сферо-конічного шолому з кургану Гульбище, М. Ю. Бранденбургу вдалося розглядіти «бронзовую обтяжку», що є однією з ознак шоломів II типу [5, с. 24].

Дослідник дуже ретельно ставився до своєї роботи. Так, на одній з фотографій з Гульбища, він розгледів бронзовий щит, який на його думку «по-видимому, был круглый», але цього для опису було не достатньо, тому він звернувся до Д. Я. Самоквасова з проханням пригадати «может быть, были ещё какие-либо следы, например, дерева или украшений при нём же? Не было ли что-нибудь заметно относительно его конструкции, величины и прочего? Не могла ли сохраниться лишь центральная основа щита, т. е. не был ли последний формы?» [2, с. 131]. На жаль, ця робота по збиранню матеріалів була зупинена смертю вченого та опинилася в архіві Імператорської археологічної комісії, а потім в архіві Інституту історії матеріальної культури РАН. Вперше використав ці матеріали А. М. Кірпичников, готуючи чотири томне видання-каталог про давньоруську зброю.

У 1903 р. М. Ю. Бранденбург був відряджений за кордон для огляду військових музеїв. За три місяці він оглянув 20 музеїв у 14 містах сімох європейських країн. Таке навантаження негативно позначилося на хворому серці науковця. 31 серпня 1903 р. генерал-лейтенант М. Ю. Бранденбург помер від аневризми серця і був похований в Санкт-Петербурзі на Нікольському цвинтарі Олександр-Невської Лаври.

